

Сомов А.Ю.

УДК 1.130.2

ЕСТЕТИЧНИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ФІЛОСОФСЬКЕ ПІДГРУНТЯ КОНЦЕПЦІЇ НАДЛЮДИНИ ФРІДРІХА НІЦШЕ

Анотація. У статті досліджується проблема становлення і розвитку філософської ідеї Надлюдина, створеної Фрідріхом Ніцше на естетичному ґрунті перехідної доби декадансу в діалектичному у протиріччі пасивних і активних інтенції нігілізму глибоко закорінених у житті і творчості німецького мислителя. З'ясовано, що естетична підоснова концепції Надлюдина дозволила філософу створену ним нову антропологічну теорію винести поза рамки проблеми добра і зла.

Ключові слова: надлюдина, нігілізм, естетизм, декаданс, гуманізм, «хвороба віку», особистість, філософська антропологія, раціоналізм, ірраціоналізм.

Аннотация. В статье исследуется проблема становления и развития философской идеи Сверхчеловека, созданной Фридрихом Ницше на эстетическом ґрунте переходной эпохи декаданса в диалектическом противоречии пассивных и активных интенций нигилизма, глубоко укоренённых в жизни и творчестве немецкого писателя. Выяснено, что эстетическое основание концепции сверхчеловека позволило философу созданную им новую антропологическую теорию вынести за рамки проблемы добра и зла.

Ключевые слова: сверхчеловек, нигилизм, эстетизм, декаданс, гуманизм, «болезнь века», личность, философская антропология, рационализм, иррационализм.

Summary. In the article examines the problem of the formation and development of the philosophical idea of the Superman, created by Friedrich Nietzsche on the aesthetic ground transitional era of decadence in the dialectical contradiction of passive and active nihilism intentions, deeply rooted in the life and work of the German writer. It was found that the aesthetic foundation of the concept of the superman allowed philosopher he created a new anthropological theory to make the scope of the problem of good and evil.

Keywords: superman, nihilism, aestheticism, decadence, humanism, "the disease of the century", the personality, philosophical anthropology, rationality, irrationality.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Навколо філософської думки Фрідріха Ніцше, яка стала не лише піком кризи європейського гуманізму, а й спровокувала появу таких напрямків, як «філософія життя» й екзистенціалізм, уже понад століття не згасає гостра полеміка. Особливу увагу представників різних гуманітарних напрямків науки привертає ніцшеанська концепція Надлюдина, що на певних етапах культурно-історичного процесу ХХ віку набувала актуальності, визначаючи головні вектори його розвитку, адже в політичній історії з нею пов'язують виникнення тоталітарних режимів, а в культурній – становлення постмодернізму.

Центральна у філософії німецького мислителя ідея Надлюдина виникла в останній чверті ХІХ століття в атмосфері загострення раціоналістичних та ірраціоналістичних інтенцій у світовій культурі, що призвело до радикальної переоцінки всіх її базових цінностей. Концепція Надлюдина Ніцше формувалася в культурно-історичному контексті доби декадансу, яку пов'язували з поняттям «кінця віку» як «кінця культури» і «кінця історії». Принциповим для розуміння цієї концепції є те, що за своєю суттю вона виявляється філософсько-естетичною реакцією на кризові процеси перехідної доби. З'явившись на естетичному ґрунті ніцшеанська ідея Надлюдина, у своєму висліді стала аристократичною антропологічною революцією, яка мала наслідки не тільки естетичного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. За останні десять років проблема Надлюдина у філософії Ніцше висвітлювалася дослідниками в різних контекстах: Ю. М. Давидов та І. І. Євлампов опрацьовують її у зв'язку з творчістю Ф. Достоевського; під кутом зору її рецепції російською філософією екзистенціалізму розглядає В. В. Буланов; такі науковці, як С. С. Хоружий, Ю. В. Синеокая, Ю. Б. Меліх розробляють ідею Надлюдина в її паралелях: Фрідріх Ніцше і Володимир Соловйов; у соціологічному і соціокультурному аспектах вона представлена у Б. В. Маркова, І. І. Мюрберга, В. Е. Бугери, І. Держко, А. П. Цветкова. Проте є аспект, на якому не фокусується увага науковців, він пов'язаний з естетичною складовою філософського вчення Ніцше.

Формування цілей статті (постановка завдання). Перед нами стоїть завдання розкрити естетичний аспект у формуванні філософської ідеї Надлюдина Ніцше, висвітлити роль і значення естетичного чинника в процесі перетворення цієї ідеї на філософську антропологічну концепцію.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Друга половина ХІХ століття, що на неї припадає життя і творчість Фрідріха Ніцше, позначена кризою раціоналістичного світогляду, яка найглибше виявила себе в естетиці декадансу. Передумовою кризових явищ в європейській культурі середини ХІХ – початку ХХ віку, з одного боку, стала німецька класична філософія, яка в особі Канта викрила необґрунтованість претензій розуму щодо пізнання абсолютної істини, з іншого – творча діяльність романтиків, які змусили своїх сучасників зазирнути в потаємні глибини людської душі та побачити її темні, демонічні начала, співпричетні до проблеми зла, відтак шукати ірраціональне в самій людині та пояснювати ірраціональність світу через аналогічні якості самої людської природі.

Типологічними ознаками декадансу як культурно-історичного явища виступають граничність, перехідність, виродження. Досліджуючи феномен декадансу як етап розвитку будь-якої культури, О. І. Місуно стверджує, що ця епоха є останнім моментом у генезі культури, який засвідчує, що процеси

виродження в системі стали незворотними, тому лишається довести їх до логічного завершення [5, с. 130]. З'ясовуючи семантику поняття «декаданс» відповідно до епохи в культурно-історичному розвитку Європи межі XIX – XX століть, В. М. Толмачов називає це явище «символом глибинного зрушення культури» і насамперед підкреслює його перехідний характер [14, с. 203].

Усі п'ять основоположних засад метафізики Ніцше, визначених Гайдеггером: «нігілізм», «переоцінка всіх колишніх цінностей», «воля до влади», «вічне повернення того ж самого», «надлюдина» [16, с. 16], виникли і сформувалися в умовах перехідної доби декадансу і мають на собі глибокий відбиток двох її головних ознак – кризовості й лімінарності.

Розглядаючи стратегію філософствування Ніцше, В. О. Подорога визначає особистість німецького мислителя як лімінарну *personae* – «людину порога». Носії лімінарності займають проміжне становище в культурному просторі, це люди границі, розриву, двоякість – одна з головних їхніх ознак [13, с. 141-143]. Як людина порогу, межі, розриву, особистість подвійна та суперечлива, Ніцше втілює в собі визначальні риси перехідної епохи.

Німецький філософ Георг Зіммель вказує на антиномію естетичного ідеалу і натури Ніцше, виділяючи два ключові аспекти цього ідеалу. Перший полягає в тому, що мислитель, який так високо цінує фізіологічне, край незадоволений власним фізичним станом вельми далеким від образу ідеальної людини. Другий аспект пов'язаний з тим, що у своєму вченні Ніцше вимагає несхильності й холодної об'єктивності, однак сам є натурою м'якою й альтруїстичною. Філософ змушений жити під впливом цього руйнівного дуалізму, адже добре усвідомлює, що подолати дистанцію між ідеалом і його творцем неможливо [3, с. 443-444]. Двоякість і суперечливість обумовлюють характер філософії Ніцше, постають основою її структури та змісту, її внутрішнім чинником. В умовах цієї двоякості й народжується ідея Надлюдини з яскраво вираженою конотацією біологізму як вітальної сили.

Увібравши в себе найсуттєвіші якості хворобливої епохи, якою була породжена, філософія Ніцше, пропонувала адекватні декадансу засоби подолання культурної кризи, одним з яких виявився нігілізм. Слід зазначити, що у філософській системі, створеній німецьким мислителем, розгорнулися дві діаметрально протилежні інтенції: одна була спрямована до руйнації та заперечення класичних основ культури, інша – до творення нових цінностей і утвердження життя. Тому в межах ніцшеанської філософії дослідники виділяють два типи нігілізму: пасивний і активний. З одного боку, для Ніцше нігілізм є проявом «хвороби часу». Ф. Юнгер знаходить у текстах філософа цілий ряд симптомів нігілізму, об'єднавши їх дефініцією «параліч волі», це – ослаблення, виснаження, засмучення й розчарування, скепсис, альтруїзм [17; 104]. Ніцше вважає, що пасивний нігілізм обумовлений двома чинниками: християнською мораллю слабких і нищих та домінуванням раціонального мислення, адже в процесі розвитку європейської культури аполонівське начало взяло верх над діонісійським. З іншого боку, нігілізм у філософській системі Ніцше виявляє активний аспект – звільнення від цінностей не лише як їхню руйнацію, але й як свободу для їхньої переоцінки.

Філософ-екзистенціаліст Мартін Гайдеггер розкриває в ніцшеанському нігілізмі естетичне підґрунтя. Він стверджує, що нігілізм для Ніцше є не якимось поодиноким світоглядом, а виступає основним способом історичного руху, котрий впливає на зміни в культурі, і це означає, що саме він скерований на відновлення креативних начал, коли все, що в християнстві й моралі з часів пізньої античності, а у філософії з часів Платона утверджуючись у формі детермінуючого закону, втратило свою творчу силу й почало гальмувати розвиток людства [15, с. 13].

За словами Д. Є. Яковлева, саме моральний критицизм був тією загальною тенденцією епохи «кінця століття», на якій зростало багато нових теорій, зокрема такий напрямок європейського мистецтва, як естетизм, до якого належить прозовий і поетичний доробок Фрідріха Ніцше [18; EP]. У цьому контексті маємо зазначити, що саме естетичний аспект нігілізму дозволив Ніцше вирішити проблему демаркації добра і зла, адже естетизм виносить мистецтво і Красу «по той бік добра і зла», знімаючи з художньої творчості будь-яку відповідальність за наслідки неестетичного характеру.

Сучасник Ніцше французький філософ Жан Бурдо називав філософське вчення німецького мислителя «аристократичним нео-цинізмом» [1, с. 50], зазначивши при цьому, що воно виявляється крайнім вираженням антиморальних, антисоціальних, антирелігійних доктрин, які є характерними для епох розкладу і занепаду [1, с. 37]. По суті філософія Ніцше в історії європейської думки представляє найрадикальнішу зміну аксіологічної системи. Німецький філософ закликає людство до глобальної переоцінки класичних цінностей і приписів згідно з ідеалом нової людини, що її розглядає як нову форму життя. Це – природна Надлюдина, яка має вирощуватися, згідно з нормами давнього родового аристократизму. Такий тип людини траплявся в історії, проте як щаслива випадковість, а не результат творчої діяльності, свідомого й послідовного втілення антропологічного проєкту, який не має жодного відношення до еволюціоністських теорій. У роботі «Антихрист. Прокляття християнству» (1888) Ніцше пише: «Людство не представляє собою розвитку до кращого, чи до сильнішого, чи до вищого, як до сьогодні вірять. «Прогрес» є лише сучасною ідеєю, інакше кажучи, фальшивою ідеєю. Теперішній європеєць за своєю цінністю значно нижче від європейця епохи Відродження, поступальний розвиток рішуче не представляє собою жодної необхідності підвищення, зміцнення. Зовсім в іншому розумінні, у поодиноких випадках на різних територіях земної кулі, трапляється проявлення того, що фактично представляє собою *вищий тип*, що по відношенню до цілого людства являє рід надлюдини. Такі щасливі випадки завжди були і можуть трапитися (курсив – Ф. Н.)» [5, с. 634].

Заперечуючи класичні цінності й норми як такі, що пригнічують здорові форми життя, відтак гальмують розвиток усього життєздатного в людині, Ніцше на перший план виводить несвідому

суб'єктивність і ставить акцент на пріоритетності вітальних, емоційних і тілесних потреб людини. Ідеал нової людини він будує формулюючи неklasичні норми нової естетики та нової етики, пов'язані з поняттям життєтворчості. У цьому німецький мислитель виходить з власного розуміння філософії, яке висловлює в передмові до другого видання «Веселої науки» (1886). На його думку, філософія може бути або хворобою і профанацією, «хибним розумінням тіла»: «Кожна філософія, що ставить мир вище війни, кожна етика з негативним змістом поняття щастя, кожна метафізика і фізика, що визнають певний фінал, певний кінцевий стан, кожне пануюче етичне чи релігійне стягання, стороннього, потойбічного, чужого, вищестоящого – усе це дозволяє запитати, чи не хвороба була тим, що інспірувало філософа. Несвідоме убирання фізіологічних потреб у мантію об'єктивного, ідеального, суто духовного жахає своїми далекосяжними тенденціями...» [6; 494]; або життєво необхідною потребою і ліками від хвороби. І в цьому другому розумінні вона є істинною творчістю – елітарним мистецтвом задля мистецтва; «мистецтво для художників, лише для художників!», – проголошує філософ [6, с. 496]. Слід враховувати, що концепція Надлюдини Ніцше поставала як філософська антропологія обумовлена його, Ніцше, етичною й естетичною рефлексією філософії як боротьби з хворобою віку та протистояння власній фізичній і психічній недужі, тобто в діалектичній взаємодії пасивного й активного розуміння нігілізму німецьким мислителем.

Етичні й естетичні обриси, у які в майбутньому скристалізують основні риси Надлюдини, Ніцше сформулював уже в першій книзі «Народження трагедії» (1871): «існування світу може бути виправдане лише як естетичний феномен», «етичний ґрунт песимістичної трагедії – виправдання зла в людині», оптимізм, розумність, мораль відповідають «забобонам демократичного смаку», «життя за своєю суттю є чимось неморальним», мораль «є волею до заперечення життя», прихованим інстинктом знищування, орієнтація Ніцше на грецьку античність, модернізовану ним у дусі романтичного роздвоєння на діонісійське й аполонівське начала. Молодий філософ обирає греків за модель раси й культури, оскільки лише вони мали «художні інстинкти природи» й володіли аполонівською силою організації діонісійського хаосу, вони першими руйнацію зробили «художнім феноменом» [10, с. 53, 64].

Відкриттям «Невчасних міркувань» (1873-1876) стає думка про те, що гуманістичне мислення має свою ахіллесову п'яту – це «споглядально-заспокійлива спостережливність», якій Ніцше протиставляє активність таких історичних особистостей, як Олександр Македонський чи Бонапарт Наполеон, що «самі собі закон». У розділі «Про користь і шкоду історії для життя» філософ пише: «...історію можуть витерпіти лише сильні особистості, слабких же вона повністю нищить» [8, с. 234]. Він вступає в гостру полеміку з філософією історії Гегеля та своїми сучасниками гегельянцями В. Штраусом і Е. Т. Фішером, геть не приймаючи гегельянську формулу «все дійсне розумне», яка надавала історії людства позитивний зміст. Але суть суперечки з Гегелем криється в площині питання про вісь історії, яка наділяє історичний процес сенсом. До цього дискурсивного питання звернеться послідовник Ніцше філософ-екзистенціаліст Карл Ясперс у роботі «Витоки історії та її ціль» (1949): «На Заході філософія історії виникла на основі християнського віровчення. У грандіозних творіннях від Августина до Гегеля ця віра вбачала крокування Бога в історії. Моменти божественного одкровення знаменують собою рішучі повороти в потоці подій. Так ще Гегель говорив: весь історичний процес рухається до Христа і йде від нього. Явлення Сина Божого є вісью світової історії. Щоденним підтвердженням цієї християнської структури світової історії виступає наше літочислення» [19, с. 32]. Означену підоснову протистояння Гегель/Ніцше оголило одкровення останнього, висловлене в листі до А. Стріндберга (від 8 грудня 1888 р.): «Я достатньо сильний для того, щоб розколоти історію людства навпіл» [9, с. 348]. Це дерзке зізнання філософа виказує його претензію на місце в історично-культурному процесі людства, яке, згідно з Гегелем, належить Христу. Історію Ніцше розглядає через естетичний вимір життєтворення: «...лише коли історія терпить те, що її перетворюють на мистецький твір, тобто на чисте творіння мистецтва, вона, ймовірно, може зберегти або навіть пробудити інстинкти. Але такий виклад історії зовсім суперечив би аналітичній і немистецькій схильності нашого часу, ба навіть сприймався би ним як підробка» [8; 246]. У цьому контексті висловлюється імператив «Творити історію!», на вістрі якого з'являється ідея Надлюдини.

У творі «Людське, надто людське» (1878) дещо змінюються естетичні погляди Ніцше, він звертається до позитивізму та класичної естетики, виступає проти діонісійської екстатичності романтиків. Тут з'являється думка про те, що місія митця полягає в тому, щоб допомогти людині зробити її існування естетичним феноменом.

У творах першої половини 1880-х рр. «Вранішня зоря» (1881), «Весела наука» (1883), «Так казав Заратустра» (1885) відбувається повернення до діонісійства і романтизму, однак з наявною заміною романтичних мрій на мужність трагічної тверезості. У пізній творчості Ніцше його рання концепція художнього генія та його естетичне розуміння життя й історії під впливом екзистенціальних і волонтаристських мотивів викристалізуються в концепцію Надлюдини. Історичні етапи розвитку особистісного начала Ніцше представляє в термінах «тварина», «людина», «надлюдина», стверджуючи, що в екзистенціальному вимірі людина у світовій історії виступає не як ціль, а як міст між твариною і Надлюдиною. Його Заратустра навчає: «Людина – це канат, простягнутий між твариною і надлюдиною, – канат над прірвою. Небезпечним є проходження, небезпечно подорожувати, небезпечний погляд, звернений назад, небезпечні страх і зупинка. У людині важливо те, що вона міст, а не ціль...» [12, с. 9].

У працях другої половини 1880-х рр. «По той бік добра і зла» (1885), «Генеалогія моралі» (1887), «Сутінки богів» (1888), «Антихрист» (1888), «Есе Номо» (1888), «Воля до влади» (1889) Ніцше все гостріше критикує декадентське світовідчуття, позбавлене волі до життя. Філософ викриває різні явища

культури вражені «хворобою віку». У притаманній його думці дуалістичній формі, Ніцше підтверджує свою генетичну приналежність до культури декадансу, з одного боку, а з іншого – свою лімінальність: «я decadent, я ще і його протилежність» [7, с. 699]. Коли він намагається визначити завдання філософа в актуальній історії, то називає себе «сином віку», запозичивши це визначення у романтиків: «Чого вимагає філософ від себе насамперед і в доконечному висліді? Побороти в собі свій час, стати «позачасовими». З чим, отже, доводиться йому вельми завзято боротися? З тим, у чому саме він є сином свого часу. Гарразд! Я також, як и Вагнер, син цього часу, хочу сказати decadent: лише я зрозумів це, лише я захищався від цього. Філософ у мені захищався від цього» [11, с. 526]. В останніх роботах особливо очевидним стає те, що філософія Ніцше є породженням декадансу і водночас його запереченням. Філософ стверджує: «...я завжди інстинктивно обирав *правильні* засоби проти хворобливих станів: тоді як decadent завжди обирає шкідливі для себе засоби. Як *summa summagum*, я був здоровим; як частковість, як спеціальний випадок, я був decadent (курсив – Ф. Н.)» [7, с. 699]. Образ Надлюдини з'являється у пошуках шляхів до здоров'я, звідси його обумовленість «волею до життя». Згідно з Ніцше, життя визначає діяльність і свідомість людини, воно в усіх своїх формах і проявах прагне до продуктивного зросту, підйому, збільшення моці, тому найглибшим виявленням життя є всеосяжний інстинкт до влади. Так у «Веселій науці з'являється новий тип демаркації добра і зла – люди розділяються не на поганих і добрих, а на сильних і слабких. При цьому не завжди йдеться про фізичну силу, а радше про психічну здатність перейти означену демаркаційну лінію, адже не випадково у «Есе Номо» «цікавість психолога» звернена до таких героїв як стендалевський Жульєн Сорель, що перейшов дозволену міру егоїзму. Ніцше підкреслює елітарність Надлюдини як нового не лише біологічного, а й психологічного типу «шляхетної» людини. Нова шляхта не має жодного відношення до загальнопоширеного типу аристократа. Це має бути панівна аристократія, здатна виявити жорстокість і в певних ситуаціях чинити, те що загал розглядатиме як злочин. Образ Надлюдини Ніцше виникає з деструктивних інтенцій. Створений філософом міф Надлюдини завершує багатомікову еволюцію принципу егоїзму як феноменологічного символу соціальних стосунків, побудованих на засадах влади і сили, винесений за рамки духовності «по той бік добра і зла», цей принцип руйнує підвалини гуманізму. Ніцшеанська «воля до життя» поступово трансформується у «волю до влади», яка проголошується філософом за універсальний онтологічний принцип, як така, що проявляється в будь-якому процесі становлення, виявляючи себе як рушійна творча сила світового розвитку, що не визнає жодних обмежень і необхідності. Таким чином «воля до влади» стає центральною категорією в пізніх творах Ніцше, виражаючи у своїй універсальності повноту життя як повноту творчої енергії людської особистості, вона визначає внутрішній зміст концепції Надлюдини, адже ніцшеанський панівний аристократ самою своєю суттю є уособленням жадання влади.

Так у боротьбі з «хворобою віку», у процесі переоцінки всіх цінностей європейської культури, Ніцше пропонує новий антропологічний ідеал естетично обумовлений: «...інший ідеал, примхливий, спокусливий, ризикований ідеал ... ідеал духу, який наївно, тобто, сам того не бажаючи і з вируючого через край надміру повноти і моці грає з усім, що до сьогодні називалося священним, добрим, недоторканим, божественним ... ідеал людського-надлюдського благополуччя та благовоління, який доволі часто має вигляд *нелюдський* ... коли поряд з усією існуючою на землі серйозністю в русі, слові, звучанні, погляді, моралі й задачі зображає ніби їхню надмір живу й мимовільну пародію (курсив – Ф. Н.)» [7, с. 746].

Як бачимо, ніцшеанське вчення про Надлюдину, яке з'являється в контексті кризи раціоналізму, слід розглядати саме як філософсько-естетичне у зв'язку з гегелівською концепцією людини як «живого витвору мистецтва», що надала імпульс формуванню неокласичної естетики і формуванню філософської антропології в контексті естетичної теорії. Сприймавши погляд А. Шопенгауера на філософію як мистецтво, Ніцше розвиває цю думку в контексті власної концепції життєтворчості, так з'являється ніцшеанська точка зору на філософію як на чинник здатний змінити життя, хід історії й образ людини. Слід зазначити, що філософсько-естетичне вчення про Надлюдину в процесі його рецепції та інтерпретації наступниками Ніцше мало зовсім неестетичні наслідки.

Оскільки ідея Надлюдини постає на ґрунті ніцшеанського естетизму, то її правильно було б розглядати саме під цим кутом зору, якби можна було лишити поза увагою думку висловлену німецьким філософом і психологом, що досліджував культуру і психологію народів, Вільгельмом Вундтом: «...коли говорять про причини катастрофи, що спіткали в останні роки європейську, і насамперед нашу німецьку культуру, часто згадують про «типові особливості германської нації». У германських національних особливостях звичай вбачають одне з головних джерел катастрофи, яка вибухнула ... Однак, треба сказати, що основним масштабом, відповідно до якого можна судити про типові риси будь-якої нації, слід визнати її філософію» [2; EP].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Філософія Ніцше виявляється саморефлексією декадансу, яка в момент найвищого загострення кризи продукує на ґрунті діалектичної суперечності пасивного й активного нігілізму, закоріненого у філософсько-світоглядній системі німецького мислителя, регулятивну ідею Надлюдини. Цю ідею слід розглядати саме як філософсько-естетичну, адже поєднавши пасивний і активний аспект нігілізму в естетичному вимірі нового ідеалу людини, Ніцше по суті опрацює нову естетичну парадигму на основі якої постала філософська антропологія й неокласична естетика генетично пов'язана з життєтворчістю.

Джерела та література:

1. Бурдо Ж. Властители дум: Пророки силы, добра и красоты. Ренан. Штирнер. Ницше. Толстой. Рёскин / Жан Бурдо; [пер. с фр. и вступ, ст. Б. С. Бычковского]. – 2-е изд., испр. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 232 с. – (Из наследия мировой философской мысли: великие философы).
2. Вундт В. Мировая катастрофа и немецкая философия [Электронный ресурс] / Вильгельм Вундт / пер. с нем. и предисл. Е. М. Браудо. – Пг.: Полярная звезда, 1922. – Режим доступа к тексту : <http://do.gendocs.ru/docs/index-308027.html>
3. Зиммель Г. Избранное: В 2-х т. – Т. 1 : Философия культуры / Георг Зиммель; [пер. с нем.]. – М. : Юрист, 1996. – 671 с. – (Лики культуры).
4. Мисуно А. И. Культура декаданса: дис. ... канд. филос. наук: спец. 24.00.01 «Теория культуры» / Алексей Иванович Мисуно. – Санкт-Петербург, 2000. – 139 с.
5. Ницше Ф. Антихрист. Проклятие христианству / Фридрих Ницше // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. – Т. 2 / сост., ред. и авт. примеч. К. А. Свасьяна; [пер. с нем.]. – М.: Мысль, 1996. – С. 631-692. – (Философское наследие).
6. Ницше Ф. Весёлая наука / Фридрих Ницше // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. – Т. 1 / сост., ред. и авт. примеч. К. А. Свасьяна; [пер. с нем.]. – М.: Мысль, 1996. – С. 491-719. – (Философское наследие).
7. Ницше Ф. Ессе Номо. Как становятся самим собой / Фридрих Ницше // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. – Т. 2 / Фридрих Ницше / сост., ред. и авт. примеч. К. А. Свасьяна; [пер. с нем.]. – М.: Мысль, 1996. – С. 693-769. – (Философское наследие).
8. Ніцше Ф. Невчасні міркування / Фрідріх Ніцше // Ніцше Ф. Повне зібрання творів: У 15-ти т. – Т. 1.: Народження трагедії. Невчасні міркування I-IV. Твори спадку 1870-1873 / пер. з нім. О. Фешовець, К. Котюк. – Львів: Астролябія, 2004. – С. 131-426.
9. Ницше Ф. Письма / Фридрих Ницше / сост., пер. с нем. И Л. Эбаноидзе. – М: Культурная революция, 2007. – 400 с.
10. Ницше Ф. Рождение трагедии, или Эллинство и пессимизм / Фридрих Ницше // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. – Т. 1 / сост., ред. и авт. примеч. К. А. Свасьяна; [пер. с нем.]. – М.: Мысль, 1996. – С. 47-157. – (Философское наследие).
11. Ницше Ф. Сумерки идолов, или Как философствовать молотом / Фридрих Ницше // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. – Т. 2 / Фридрих Ницше / сост., ред. и авт. примеч. К. А. Свасьяна; [пер. с нем.]. – М.: Мысль, 1996. – С. 556-629. – (Философское наследие).
12. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого / Фридрих Ницше // Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. – Т. 2 / Фридрих Ницше / сост., ред. и авт. примеч. К. А. Свасьяна; [пер. с нем.]. – М.: Мысль, 1996. – С. 5-237. – (Философское наследие).
13. Подорога В. А. Выражение и смысл. Ландшафтные миры философии: С. Киркегор, Ф. Ницше, М. Хайдеггер, М. Пруст, Ф. Кафка / Валерий Александрович Подорога. – М.: Ad Marginem, 1995. – 427 с. – («Философия по краям». Международная коллекция современной мысли. Литература. Искусство. Политика).
14. Толмачёв В. М. Декаданс / В. М. Толмачёв // Литературная энциклопедия терминов и понятий / под ред. А. Н. Миколокина. – М.: Интелвак, 2001. – С. 203-209.
15. Хайдеггер М. Ницше: В 2-х т. – Т. 1 / Мартин Хайдеггер; [пер. с нем. А. П. Шурбелева]. – СПб.: Владимир Даль, 2007. – 294 с. – (Мировая Ницшеана).
16. Хайдеггер М. Ницше: В 2-х т. – Т. 2 / Мартин Хайдеггер; [пер. с нем. А. П. Шурбелева]. – СПб.: Владимир Даль, 2007. – 446 с. – (Мировая Ницшеана).
17. Юнгер Ф. Г. Ницше / Фридрих Георг Юнгер; [пер. с нем. А. В. Михайловского]. – М.: Праксис, 2001. – 256 с. – (Идеологии).
18. Яковлев Д. Е. Ницше и Уайльд (Путь эстетизма) [Электронный ресурс] / Д. Е. Яковлев // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1994. – № 2. – С. 70-73. – Режим доступа к тексту: <http://www.nietzsche.ru/influence/literatur/yald/>
19. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс; [пер. с нем.]. – 2-е изд. – М. : Республика, 1994. – 527 с. – (Мыслители XX в.).